

УДК 929.5:001.814 (477.4)

Андрій Зубко

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИКА: ЗДОБУТКИ ТА ПРОБЛЕМИ

В статтє рассматриваются предпосылки возникновения дисциплины, история ее развития в Украине, анализируется методика исследования омонимов в научных разработках.

Ономастика (від грецького *ONOMA* – ім'я, назва) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх функціонування в мові і суспільстві, закономірності їх утворення, розвитку і постійних перетворень. Вона виникла в результаті взаємодії досліджень з історичного джерелознавства і лінгвістики.

Кожен онім – власна назва містить інформацію про особливості іменованого об'єкту, історичну епоху, в якій виникла назва, етнос, котрий створив назву, мову, на якій створена назва і багато іншого.

Власні імена виникли дуже давно в процесі розвитку мови. Вони відрізняються від загальних назв, оскільки належать конкретному об'єкту. Вже в античній філології існував поділ слів на власні імена і загальні назви. У давніх греків вони звалися – *ONOMATA KYRIA* та *PROENGORIAL*, у римлян – *NOMINA PROPRIA* та *APPELLATIVA*.

Тривалий час у науці йшла суперечка з приводу того, являється ономастика самостійною дисципліною з власними засобами досліджень чи допоміжною стосовно географії, історії, лінгвістики, археології, етнографії тощо.

Слов'янські ономастичні студії відбувалися у взаємодії з вивченням історії розвитку слов'янських мов. Початок їх пов'язаний з діяльністю видатного мовознавця XIX ст. Ф. Міклошича. У той час дослідження з ономастики в Чехії вели Г. Іречек та К. Кадлец, в Польщі – Т. Войцеховський та Ф. Пекосинський.

Важливість вивчення онімів як історичного джерела відзначили дослідники доісторичних часів, а також лінгвісти, які цікавились територіальним розміщенням і переселенням племен і народів у давній Європі і пошуком прабатьківщини слов'ян. Зважаючи на те, що найбільш архаїчними є назви рік, науковці звернули на них найбільшу увагу. Так в Польщі в книзі “Студія над назвами вод слов'янських” (Краків, 1948) їх дослідив Я. Розвадовський. У першій половині ХХ ст. гідроніми вивчав також М. Рудницький. Назви рік як історичне джерело в книзі “Про походження слов'янської прабатьківщини” (Познань, 1946) використовував польський мовознавець Т. Лер-Сплавінський. Цінними для розвитку ономастики є праці хорватського дослідника П. Скока, який на підставі аналізу південнослов'янських географічних назв дослідив історію розвитку романських поселень на Балканах.

З часом у наукових дослідженнях виокремились два підходи у вивченні онімів. Перший об'єднував вчених, які використовували оніми як історичне джерело. Другий – вчених-філологів, котрі використовували оніми в дослідженнях з історії мови. Тому в історичній науці ономастика вважається спеціальною історичною дисципліною, яка вивчає оніми як історичне джерело. В свою чергу в філології ономастика – частина лінгвістики, дослідницький об'єкт істориків мови. Таким чином, в оніми розділяються форма власної назви та її конкретний зміст. Вивченням лексичної форми власної назви займається філологія. В свою чергу вивченням її конкретного змісту і його тлумаченням опікується історична наука.

Ономастичний матеріал був використаний при створенні граматик слов'янських мов, зокрема: нижньолужицької граматики Е. Муки (Лейпціг, 1891), праці А. Соболевського “Лекції з історії російської мови” (Київ, 1888), “Історичної граматики чеської мови” Я. Гебауера (Прага, 1898), “Історичної граматики польської мови” Я. Лосяк (Львів, 1922–1927), праці Т. Маретича “ГраMATика і стилістика хорватської, або сербської, літературної мови” (Загреб, 1899), “Історії болгарської мови” (Берлін, 1929) С. Младенова, праці Ф. Рамовша “Коротка історія словенської мови” (Любляна, 1936). У різноманітних словниках слов'янських мов їх авторами були опубліковані поряд із загальними словами підбірки власних

імен і географічних назв. Одним з основних напрямів розвитку слов'янської лексикографії стало видання окремих словників власних назв.

Розвиток ономастики як наукової дисципліни, можна умовно розділити на три етапи. Перший етап – це т. зв. «доакадемічна доба», коли створюються перші словники власних імен і з'являються наукові розвідки із зазначеної проблематики. Цей період тривав до середини XIX ст. Другий етап охоплює другу половину XIX ст. – першу половину XX ст., коли з'являються академічні філологічні дослідження з ономастики. І нарешті, третій етап (друга половина XX ст. – початок XXI ст.), коли ономастичні дослідження здійснюються поряд із філологами і спеціалістами-істориками.

Перші ономастичні розвідки з'явилися ще тоді, коли в «Повісті минулих літ» Нестор-літописець намагався дізнатися «...откуда есть пошла Русская земля». В першу чергу, він з'ясовує етимологію назви столиці Русі – Києва і в зв'язку з цим наводить легенду про Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либідь. Далі він наводить дані про походження назв деяких літописних племен і досліджує походження назви всієї держави – «Русь».

У період Київської Русі потреба зрозуміти історичний зміст географічних і етнічних назв, а також імен людей призвела до появи в писемних джерелах численних прикладів тлумачення імен. У 1289 р. в Новгороді для єпископа Климента був створений перший на Русі словник власних імен людей. Найдавнішими українськими словниками вважаються «Лексис с толкованієм словенских мов просто» (середина XVI ст.), «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596). У середині XVII ст. Стефаній Славинецький уклав «Лексикон латинский», де початковою мовою була латина, однак у перекладній частині, крім церковнослов'янських термінів, вживаються й українські слова. В 1627 р. в Києві Памва Беринда видав «Лексикон словеноросский и имен толкование», в якому спробував з'ясувати походження й етимологію імен людей. І лише в XIX ст. наука про власні імена увійшла в коло досліджень лінгвістики. Вперше термін «ономастика» запропонував хорватський лінгвіст Т. Маретич у 1886 р., але спочатку він містив у собі лише одну ономастичну дисципліну – антропоніміку.

У російській історіографії серед істориків в XVIII ст. першим особливу увагу на оніми звернув В. Татіщев. У XIX ст. особливо

слід відмітити роботи М. Барсова, М. Надеждіна, І. Філевича. На межі ХІХ–ХХ ст. над вивченням онімів працювали видатні російські сходознавці: В. Радлов та В. Бартольд. Систематизацію гідронімів Північного Причорномор'я і створення списків рік басейнів Дніпра, Дона, Дністра, Південного Буга здійснив у 1907–1934 рр. П. Маштаков. Ці списки лягли в основу багатьох наукових розвідок з гідронімії Північного Причорномор'я.

Одним із перших в Україні розпочав ономастичні дослідження відомий український слов'янознавець Я. Головацький (1814–1888). Чимало вчений-філолог віддав вивченню історії української мови, тлумаченню власних назв. При цьому він залучав наукові матеріали з історії утворення інших слов'янських мов та етнографії досліджуваних регіонів. Пояснення власних імен і географічних назв Західної України Я. Головацький дав у історико-етнографічних працях: “Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь” (1841), “Поділ часу у Русинів”, “Очерк старославянського баснословия или мифология” (1866) та ін. Найбільшу увагу дослідник приділив ономастичній проблематиці в передмові до праці “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, виданої в 1878 р. у Москві, та в останній фундаментальній праці “Географический словарь западнославянских і югославянских земель и прилежащих стран” (Вільно, 1884). У своїх студіях Я. Головацький спирався на досягнення тогочасного слов'янського мовознавства і праці П.-Й. Шафарика, Ф. Міклошича, В. та Я. Грімів.

Проблеми ономастики в своїх наукових працях успішно досліджував А. Бертъе-Делагард, а на початку ХХ ст. – відомі українські історики О. Лазаревський, В. Ляскоронський, Л. Падалка, М. Арандаренко, М. Астряб, О. Андріяшев та ін. Свій внесок у становлення дисципліни зробив також видатний український поет І. Франко.

Бурхливі історичні події першої половини ХХ ст. призвели до певного занепаду цього напрямку досліджень в Україні. Однак окремі вчені продовжували збирати і опрацьовувати ономастичний матеріал. При АН УРСР працювала топонімічна комісія, в роботі якої брали участь відомі українські вчені П. Клименко, М. Ткаченко, А. Ярошевич та ін. Українські топоніми – географічні назви в своїх працях частково розглядали польські вчені. Такі

розвідки з'являлися на сторінках часопису “Onomastica”, який видавався в місті Вроцлав.

Першим вченим, який почав роботу із відродження досліджень як з лінгвістичної так і з історичної ономастики в Україні був К. Цілуйко. Він це зробив у працях: “Українська топоніміка напередодні міжнародного з'їзду славістів” (Питання топоніміки. – К., 1962); “До вивчення топоніміки” (Діалектологічний бюллетень. – 1949. – № 1); “Коротка програма збирання матеріалів до вивчення топографії України” (К., 1954) та ін.

У 1959 р. відбулася Перша українська нарада лінгвістів. На ній ономастика була визначена як окрема наукова дисципліна. Згодом поряд з лінгвістами питання ономастики стали досліджувати українські історики. Так, на підставі аналізу імен та прізвищ, які містить “Реєстр всего Войска Запорожского” (1649), Ф. Шевченко у праці “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959) показав соціальний і національний склад козацького війська середини XVII ст. У роботі “Міста України в другій половині XVII ст.” (К., 1963) О. Компан на підставі аналізу антропонімів і топонімів, які містяться в різних історичних джерелах, зробила висновки щодо рівня розвитку ремесла та його організації в Україні в XVII ст. В дослідженні “Прізвища топонімічного походження Закарпаття” (Доповіді Ужгородського Державного університету. Серія філологічна. – 1961. – № 7) історик П. Чучка, зібравши 6 тисяч прізвищ мешканців Рахівського району Закарпаття, довів, що переважна більшість предків цих людей переселилась сюди з території сучасних Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей України. Історик С. Бевзенко в роботі “З історії української ономастики” (Доповіді Ужгородського державного університету. Серія філологічна. – 1961. – № 7), вивчаючи власні назви на сторінках “Розборных книг г. Харькова 1660 г.”, відзначив можливість вивчення економічного і соціального становища населення Харкова в першій половині XVII ст.

Широкі можливості використання істориками ономастичного матеріалу продемонструвала в роботі “Ономастика як допоміжна історична дисципліна” (Історичні джерела та їх використання. – 1966. – № 2) О. Компан. Вона проаналізувала власні імена із “Переписних книг” 1666 р., виданих у 1933 р. В. Романовським. У

1666 р. російський уряд зробив перепис населення Лівобережної України із зазначенням занять, майнового і соціального стану. За висновками О. Компан: “В плетеві прізвищ, як у дзеркалі, відбилася соціальна, економічна і політична структура феодального суспільства України XVII ст., природні умови життя, весь світ, що оточував людину”¹.

Подальший розвиток ономастики в Україні відначений посиленням наукової взаємодії істориків і лінгвістів. Так, у конспекті лекцій “Топоніміка гірських районів Чернівецької області” (Чернівці, 1964) Ю. Карпенко наголосив на необхідності супроводжувати дослідження з ономастики як лінгвістичними, так і історичними коментарями, а також давати опис історичних джерел, звідки взяті власні назви.

З середини 60-х рр. XX ст. по-перше різко зросла кількість наукових робіт з ономастичної проблематики, виданих в Україні, по-друге поглибилась їх спеціалізація. З ономастики, яка вивчає власні назви, остаточно виокремлюються спеціальні історичні дисципліни, котрі мають більш вузький предмет дослідження. Тобто формуються дисципліни, предметом вивчення яких є конкретні класи власних назв. Насамперед, це топоніміка – дисципліна, яка вивчає географічні назви, антропоніміка, що вивчає власні імена людей, етніміка – вивчає власні імена племен, народів, держав. Джерелознавці в Україні починають виокремлювати окремі групи лінгвістичних джерел: топонімічні, антропонімічні, етнімічні. В коло уваги вітчизняних вчених потрапляють інші окремі класи українського ономастичного. Це – космоніми (назви зірок, планет та інших космічних об’єктів), теоніми (імена міфічних та релігійних персонажів), зооніми (прізвиська та назви тварин) та ін. З’являються окремі наукові розробки із зазначеної проблематики. Серед них слід виділити працю Ю. Карпенка “Названия звездного неба” (М., 1985), в якій він дав тлумачення походженню назв Чумацького Шляху, сузір’я, зірок і планет Сонячної системи. Слід згадати і статтю І. Борисюк “Історія розвитку найдавніших українських назв професій” (Київська старовина. – 2000. – № 4). Однак більшість ономастичних досліджень, опублікованих в Україні в останній третині XX ст. – на початку XXI ст., відносяться до предмету вивчення спеціальних історичних дисциплін – топоніміки, антропоніміки, етніміки.

Найбільше уваги українських вчених було прикуто до вивчення топонімів або географічних назв. Це пояснюється тим, що коло географічних назв Північного Причорномор'я є надзвичайно строкатим за мовним походженням і інформативним за змістом. Десятки народів різного етнічного походження пройшли степами Північного Причорномор'я за тисячі років. Кожен з них залишив назви на своїй мові. Дослідник топонімії України О. Стрижак одну з своїх наукових робіт назвав “Про що розповідають географічні назви: сліди народів на карті УРСР” (К., 1967). Його інша наукова робота присвячена вивченню географічних назв доби Київської Русі – “Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі” (К., 1985).

Велике зацікавлення дослідників традиційно викликають гідроніми України, походження яких, інколи навіть сягає часів первісної доби. У цій царині слід назвати роботи І. Железняка “Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках” (К., 1981) та “Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпрянського правобережжя” (К., 1987); Ю. Карпенка “Гідроніми Нижнього Подністров'я” (К., 1981); Є. Отіна “Гідроніми Східної України” (Донецьк, 1977); О. Стрижака “Назви річок Запоріжжя і Херсонщини” (К., 1967) та ін.

Вивчається також походження назв міст і сіл України. Тут слід відзначити розвідки: Ю. Кругляк “Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР” (К., 1978); А. Коваль “Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України” (К., 2001). Багато праць присвячено вивченню топонімії України в широкому розумінні цього терміну: Ю. Карпенко “Топонімія Буковини” (К., 1973); Б. Лящук “Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій: Навч. посібник” (К., 1993); П. Зборовський “Топоніміка Турківщини” (Львів, 2004) та ін. Особливо слід відмітити публікацію словників географічних назв України: М. Янко “Топонімічний словник України: Словник-довідник” (К., 1998); О. Данилюк “Словник народних географічних термінів Волині” (Луцьк, 1997); Т. Громко та ін. “Словник народних географічних термінів Кіровоградщини” (К.–Кіровоград, 1999).

В останні десятиліття в Україні активно вивчаються антропонімічні джерела. Виходять у світ різноманітні довідники

власних імен людей: Г. Півторак “Власні імена людей у Київській Русі” (Культура слова. – К., 1982. – Вип. 23); Ю. Редько “Довідник українських прізвищ” (К., 1969), “Сучасні українські прізвища” (К., 1966); Л. Масенко “Українські імена та прізвища” (К., 1990); Л. Скрипник, Н. Дзятківська “Власні імена людей” (К., 1996) та ін. Досліджуються також окремі проблеми української антропонімії: Р. Керста “Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування” (К., 1984); П. Чучка “Антропоноімія Закарпаття: Вступ та імена. / Конспект лекцій” (Ужгород, 1970). В цілому здобутки українських вчених у галузі антропоніміки є досить вагомими.

Більш повільно розвивається вітчизняна етніміка, хоча українська наука має певні здобутки і в цій галузі знань. Вони представлені науковими працями О. Стрижака “Етнімія Геродотової Скіфії” (К., 1988); “Етнімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі” (К., 1991) та М. Худаш “Про походження давньоруських етнімів дреговичі і уличі” (Мовознавство. – 1981. – № 5). Останнім часом з’являється багато статей присвячених проблематиці походження назв “Україна” та “українці”.

У коло ономастичних досліджень постійно потрапляють нові групи власних імен. Таким чином, виникає необхідність чітко окреслити предметну область та достеменно визначити об’єкт дослідження ономастики.

Найповніше завдання ономастики в свій час сформулював В. Ташицький. За його думкою, предметом досліджень ономастики як історичної дисципліни є географічні назви та власні імена в найширшому значенні. До географічних назв входять найменування місцевостей, а також гір і рік, країн та їх адміністративних одиниць, островів і частин світу, а крім того назви територіальні (полів, луґів, лісів, частин поселень та інших об’єктів подібного типу), в містах – назви вулиць і площ. До власних назв можна зарахувати особові імена, прізвища, прізвиська, різного роду лицарські псевдоніми, а також гербові назви, а також – назви племен і народів. Крім того, ономасти досліджують власні назви тварин (собак, коней, корів, овець), окремих будівель, наприклад палаців, фортець, будинків, готелів, млинів, човнів і кораблів².

Кордони ономастики, як галузі наукових досліджень, є чітко окресленими. Поглиблення досліджень з окремих наукових

дисциплін призводить до активної взаємодії між ними, особливо суміжними. На стику різних наук виникають нові наукові напрями. Саме на стику лінгвістики та історичної науки з'явилася і затвердилася ономастика.

Вона має два основні вектори досліджень – лінгвістичний і історичний, однак результати ономастичних досліджень використовуються також в етнографії, археології, картографії, логіці і багатьох інших науках.

Ономастикон, тобто коло власних імен, котрі вживаються певним народом, відрізняється як правило стійкістю і традиційністю. Географічне середовище є тим фактором, який впливає на розвиток життя народу у всіх його проявах – економічному, соціальному, історичному, духовному, що накладає свій неповторний відбиток на весь спосіб життя людини. Вплив географічного середовища на ономастикон є постійно діючим фактором. Найбільш красномовним прикладом цього є зміна географічних назв, обумовлена еволюцією мови місцевого населення, його господарського побуту, культури, світогляду тощо.

У свою чергу біологічна природа людини, її антропологічний і расовий тип знайшли свій відбиток у предметі вивчення антропоніміки, котра є частиною ономастики. В особових іменах відображено національне розуміння краси та її протилежності.

При загальній дії перелічених факторів, ономастикони різних епох суттєво відрізняються один від одного. Пояснюється це різним сприйняттям одних і тих же імен і назв в окремі історичні епохи. В цілому ономастичний простір охоплює наступні власні імена: антропоніми – особові імена людей; етноніми – групові, родові, етнічні імена людей; топоніми – назви географічних об'єктів; космоніми – назви космічних об'єктів: галактик, зірок, планет, супутників, атсероїдів, комет і т. ін.; зооніми – власні імена тварин; фітоніми – назви рослин; хрононіми – назви періодів часу; ергоніми – назви політичних і громадських об'єднань людей; хрематоніми – назви різних предметів: знарядь праці, зброї, інструментів, приладів, побутових предметів, коштовностей і т. ін.; порейоніми – назви засобів пересування: автомобілів, потягів, літаків, кораблів, космічних апаратів і т. ін.; документоніми – назви документів, правових актів і т. ін.; фалероніми – назви нагород; геортоніми – назви свят, ювілеїв, урочистостей; фіктоніми –

вигадані імена, які використовуються в художніх творах; міфоніми – назви фантастичних об’єктів; теоніми – імена божеств.

При вивченні всіх цих численних комплексів назв можна виокремити ті з них, які могли з’явитися раніш, ніж інші. Насамперед, це топоніми – назви географічних об’єктів, космоніми – назви космічних об’єктів, фітоніми – назви рослин.

Багато з подібних назв дані людиною в прадавні часи, щоб з їх допомогою орієнтуватися в оточуючому її світі. Витоки багатьох цих назв знаходяться ще в первісному суспільстві. Створюючи їх, людина виходила з необхідності відрізнити одну ріку, гору, озеро, тварину, рослину і т. ін. від інших, їм подібних. Первісна людина мала невеликий запас слів, і тому її можливості були дуже обмежені. Слово «вода» могло означати і ріку, і озеро, і море, «гора» – і пагорб, і гору, і гірський хребет, і навіть гірську систему. Для тваринного і рослинного світу використовувалися слова типу “звір”, “дерево”, “трава” і т. ін., без розтлумачення особливостей даного об’єкту. Все це відбувалося на світанку розвитку цивілізації, але спеціалістами-етнографами не зафіксовано на Землі жодного племені, яке би не вживало власних назв для місцевості, людей, свійських тварин.

Власні імена, насамперед географічні, розповсюджені на земній кулі в величезній кількості. Жоден спеціаліст з ономастики не зможе визначити, в яких конкретних цифрах можна підсумувати сукупність місцевих імен. На відміну від загальних імен – людей, народів, країн, які створюють в кожній мові чітко окреслений фонд, власні імена, зокрема географічні назви, нараховують мільйони одиниць. Тільки довідник до атласу світу, який містить найважливіші назви, містить більше 100 тисяч назв. Але це лише деякі з подібних назв. Адже в картографічних атласах не враховуються назви численних дрібних об’єктів (струмків, ставків, болот, лісів, пагорбів, байраків і т. ін.). Більшість подібних назв звичайно не зображується навіть на місцевих картах дрібного масштабу, оскільки вони відомі лише місцевим мешканцям. Перелік власних імен – в сотні разів кількісно переважає чисельність слів у словнику тієї чи іншої мови.

Для власних імен різних типів характерним є найтісніший зв’язок між собою. В історичній науці це зветься ономастичним контініумом. Це слово на латинській мові означає довготривалість,

безперервність. Вказане поняття відображає також культурну безперервність, тобто особливий зв'язок імен, створених людьми різних країн і культур. Всі власні імена, які оточують певний народ, завжди знаходяться в тісній взаємодії.

Наприклад, назви струмків, гаїв, полів, сінокосів, ярів, пагорбів тощо, можуть стати через деякий час загальновідомими, якщо на їх місці згодом будуть засновані нові міста, поселення, підприємства, аеропорти, але можуть і повністю зникнути з вжитку, якщо місцеве населення залишить цю місцевість.

Кожна власна назва народжується в певний час. У процесі тривалого використання назви часто змінюється форма вимови, і внаслідок цього назва набуває нового вигляду. Тривалість життя власних імен дуже різна. В одних випадках вона налічує роки або десятиліття, в інших – тисячоліття. Всім добре відомі “вічні”, як їх звать, міста – Афіни, Рим, Александрія, Самарканд, Бухара, Київ та ін. Їх назви живуть і в наш час, хоч їх вік нараховує тисячоліття. В свою чергу назви таких країн як Вавілонія, Ассірія, Урарту, Фінікія, Бактрія, Галлія, Іберія, Іллірія, Дакія тощо, відомі в наш час лише за історичними джерелами. Історики, що намагалися прив'язати до конкретної місцевості назви, які згадуються в античних або середньовічних географічних творах, завжди мали великі труднощі. Це стосується всіх джерел, в тому числі географічних описів Ератосфена, Страбона чи Клавдія Птолемея, або описів подорожей Плано Карпіні, Рубрука, Марко Поло чи Афанасія Нікітіна. Багато суперечок і різних тлумачень викликає в сучасній науці дешифровка власних імен, які згадуються в казках, давньоруських билинах або в “Слові о полку Ігоревім”, в німецькій “Пісні про Нібелунгів”, в фінському епосі “Калевала”, в монгольському “Потаємному сказанні”, в киргизькому епосі “Манас” та ін.

Мови, на яких говорить людство, народжуються, розвиваються і часом зникають. Із зникненням мови із вжитку зникає багато назв, котрі створені на цій мові. Цей процес посилюється ще й виникненням великої кількості нових імен на карті світу. Він триває і сьогодні. Не тільки нові, але й давні міста і поселення отримують нові назви. Достатньо згадати зміну назви міста Луганськ – Ворошиловград – Луганськ; Кодак – Катеринослав

– Дніпропетровськ; Юзівка – Сталіно – Донецьк; Маріуполь – Жданов – Маріуполь і т. ін.

Всі власні імена, якими користується конкретний народ, створюють його ономастичний простір. І якщо існують спеціальні комісії і комітети по охороні історичних пам'яток, то охороною власних назв на постійній основі ніхто не опікується. Досі не створено “червоної книги” власних назв, які заборонено змінювати, оскільки вони мають історичну цінність. Багато з них є важливими пам'ятками історії, без них важко уявити багато історичних подій. Лише останнім часом стали висловлюватись думки про створення охоронних книг міст з переліком назв вулиць, площ, бульварів, мікрорайонів, назви яких мають історичну цінність і не можуть бути змінені.

Крім кола власних імен, яке склалося у кожного народу, є назви, котрі використовуються всім людством в цілому. Прикладом є астрономічні назви, вивченням яких в Україні займався Ю. Карпенко³. Звичайно, є багато неофіційних назв, але перелік імен, офіційно закріплений в зіркових каталогах, є загальноприйнятим. Наприклад, сузір'я Плеяди в Україні називають давньою язичницькою назвою Волосожари (Стожари) – «зірки Волоса», бога достатку. Після прийняття християнства назву Волосожари переосмислили як “волосся”. Стожаром же у давнину називали кілок, вбитий в землю для закріплення стогу сіна. Потім назву переосмислили як «сто зірок» – “сто жарів”.

Назва нашої галактики – Молочний шлях – створена давніми греками. Однак в Україні широковідомою є назва Чумацький шлях – шлях, посипаний сіллю. Розташування Молочного шляху на зірковому небі свідчить, що Чумацький шлях є типовою орієнтаційною назвою. Чумаки їздили в Крим за сіллю літом та зимою, при цьому валки прямували на південь або на південний схід. Саме взимку вночі Молочний шлях тягнувся з північного заходу на південний схід. Влітку Молочний шлях має на небі інший напрям, але теж може бути використаний для орієнтації під час подорожі до Криму. Спрямованність Молочного шляху взимку на південь пояснює його іншу українську назву – Шлях у вирій (теплі країни, куди відлітають взимку птахи). Напрямом паломництва на південь, в “Святу землю” призвів до виникнення в Україні ще однієї назви Молочного шляху – Єрусалимський шлях.

Більша частина онімів має тісний зв'язок з детонатом – названим об'єктом. Вони характеризують його зовнішні ознаки, якісні і кількісні характеристики. Інколи оніми означають групові якості названих об'єктів, але найчастіше відображають сукупність індивідуальних ознак об'єкту.

Виникнення кожної назви обумовлене суспільною потребою поіменувати саме той об'єкт, який має певне значення для суспільства. Тому власні назви отримали саме ті об'єкти, котрі входили в сферу суспільної практики. Звідси і поява в науковому обігу назв тільки-но відкритих космічних об'єктів і одночасно втрати в народній свідомості багатьох назв лісів, ярів, гаїв, струмків...

Людство використовує різноманітні засоби відображення в назві окремих характеристик іменованого об'єкту. До таких належать географічні назви. Так, вулиці Велика і Мала Підвальні в Києві ХІХ ст. були розташовані біля валу “Міста Ярослава”, вулиця Прорізна перетинала цей вал, назва вулиці Хрещатик походила від “Хрещатого яру” тощо.

Однак імена людей – антропоніми, не були пов'язані з їхньою зовнішністю, а являли імена – оберіги, які приймали для захисту від наврочення та злих чар. Певні ознаки зовнішності людини мали лише прізвиська, отримані в дитячому і дорослому віці.

Народження онімів відбувається в результаті взаємодії різноманітних природних, мовних, соціальних, психологічних чинників. Без визначення ролі кожного з них в даному конкретному випадку неможливо встановити достеменно значення тієї або іншої власної назви. Тому ономастика є за своєю суттю синтетичною дисципліною, яка узагальнює методику дослідження і джерельну базу широкого кола природничих і гуманітарних наук – географії, астрономії, геології, історії, лінгвістики, а також джерелознавства, археології тощо. Власні імена використовуються також в точних науках, таких як математика, фізика, хімія. Це назви теорем та наукових законів – теорема Піфагора, закон Бойля-Маріотта, біном Ньютона, а також більш широкі наукові поняття – геометрія Евкліда, теорія відносності Ейнштейна, періодична таблиця елементів Менделєєва.

Власне ім'я під час використання міняє свою форму. На нього здійснюють вплив інші мови. Тому в першу чергу слід здійснювати

його аналіз з допомогою методів мовознавства. Це дозволяє визначити мовну належність оніму, відтворити його первісну форму і вимову назви, встановити історичну епоху, коли він виник, окреслити вплив на нього інших мов або діалектів однієї мови, змалювати напрями його мовної трансформації до нашого часу включно. Без реконструкції всіх етапів розвитку оніма неможливо дати йому характеристику як історичному джерелу.

Самостійними напрямами досліджень в ономастиці є типологія і стратиграфія. Типологія визначає тотожні риси власних назв, які виникли в середовищі одного народу або споріднених народів. Стратиграфія вивчає зміни онімів одночасно з зміною мови, на якій говорить той чи інший народ. Обидва напрями досліджень побудовані на використанні порівняно-історичного методу.

Оніми, як історичне джерело, входять в коло досліджень історичної науки, джерелознавства, а також багатьох спеціальних історичних дисциплін. Для їх справжнього розуміння необхідно добре вивчити спосіб життя, світосприйняття, господарську діяльність, перипетії історичних подій, економічні і соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися ці власні назви.

Деякі спеціалісти виділяють в ономастиці особливий розділ – етимологію, котра вивчає причини виникнення і закономірності розвитку онімів, не пов'язані з закономірністю розвитку мови. В самому мовознавстві є відповідна галузь – соціолінгвістика.

Всебічний розвиток ономастичних досліджень є необхідною передумовою для подальшого поглибленого вивчення історії, філології, етнографії та інших гуманітарних наук. Найбільший ефект дає вивчення ономастичних джерел в дослідженнях на стику наук.

Власне ім'я є своєрідним історичним джерелом. Своєрідним способом у ньому закодована інформація про минуле людського суспільства. Незважаючи на зовнішню подібність до письмових джерел, оніми принципово відрізняються від них оригінальним способом кодування інформації. Якщо текст писемних джерел складається з комбінацій слів, то оніми є комбінаціями власних назв, кожна з яких могла виникнути в різні часи незалежно одна від одної.

Навіть короткий онім може мати довгу історію його використання і розвитку, а кожна зміна в ньому може бути зумовлена важливими історичними подіями. Остаточна фіксація форми оніма відбувається в писемних джерелах і на картах, але з'явиться він міг за сотні і тисячі років до цього і передаватись в усній народній традиції з покоління в покоління.

Особливе значення ономастики для істориків полягає в тому, що вона поряд з археологією, етнографією, лінгвістикою, фольклористикою дає змогу дослідникам зазирнути в такі глибини часу, про які немає інформації в писемних джерелах. В результаті можуть бути висвітлені невідомі науці події політичної, економічної, соціальної історії, досліджена матеріальна і духовна культура минулих часів. При наявності писемних джерел інформація, закладена в онімах, завжди суттєво доповнює інформацію, котру містять в собі письмові джерела. Подальший успішний розвиток історичної науки в першу чергу залежить від підвищення інформативної віддачі історичних джерел. Цьому прямо сприяють дослідження в галузі ономастики, розвиток її як спеціальної історичної дисципліни, що має свій власний об'єкт дослідження.

Ономастика має свій базовий термінологічний апарат. Окремі підкласи власних імен і їх підрозділи отримали загально визнані термінологічні назви. Вони складаються із давньогрецьких, іноді латинських, термінів і давньогрецького терміну “онім”. За пропозицією В. Німчука в українській ономастичній термінології затверджені такі терміни: автоетнонім, аллоетнонім, антропонім, астіонім, гелонім, гідронім, еронім, катайконім, комонім, лімнонім, макротопонім, топонім, хоронім, етнонім. Крім того, є терміни: метронім (особова назва сина по імені матері), андронім (особова назва жінки по імені чоловіка), гінеконім (особова назва чоловіка по імені жінки).

Термін “катайконім” означає мешканця якоїсь місцевості чи населеного пункту. Термін “сінойконім” – район чи частину міста. В Києві це – Поділ, Липки, Нивки, Печерськ, Пуша-Водиця, Борщагівка тощо.

Власні імена персонажів легенд і міфів об'єднують терміном “міфонім”, а імена божеств – терміном “теонім”. Обидва підкласи

власних імен принципово відрізняються від імен людей – “антропонімів”.

Об’єктом вивчення ономастики є “геноніми” (загальні імена) та “ейдоніми” (особові імена) – особові класи ономастичної термінології, які розділяються на підкласи, порядки і підпорядки.

Ономастична термінологія містить елементи класифікації власних імен і назв. Принципи класифікації такі: морфологічний поділ (поділ на прості та складні форми, на складні і складові, на основні і похідні), і семантичний поділ (імена або назви окремих людей, назви племен, народів, націй, власні назви географічних об’єктів, назви знарядь праці, прізвиська тварин та ін.).

Вивчення ономастичного матеріалу починається з поділу його у часі і просторі. Послідовно проводяться: 1) атрибуція (віднесення оніму до конкретної мови); 2) локалізація (віднесення оніму до конкретної території); 3) періодизація (визначення часу, коли виник онім). Першим завданням дослідників, які вивчають ономастичний матеріал, є хронологічне, географічне, лінгвістичне і циклічне розташування джерельних матеріалів, котрі підлягають вивченню. Ономастичний матеріал фіксується в усній та письмовій традиціях. Усну традицію вивчає діалектологія. Ономастичний матеріал, зафіксований у писемних джерелах, аналізують історики та лінгвісти. Після періодизації та локалізації ономастичного матеріалу наступним важливим етапом в його вивченні є застосування математичних методів роботи з масовими джерелами. Найчастіше методи статистики застосовуються при аналізі топонімічного матеріалу, коли підраховуються на визначеній адміністративній чи політичній території окремі назви або їх компоненти. Найважливішою процедурою опрацювання ономастичного матеріалу є застосування до нього методів порівняльно-історичних досліджень, коли порівнюються оніми, котрі виникли на різних територіях у різні часи. Сприятливим моментом є ототожнення ономастичного матеріалу з відомою мовою або групою споріднених мов і визначення структури досліджуваних онімів. Історичний підхід до вивчення оніму дозволяє відновити його “біографію”, особливо коли бракує достовірних писемних джерел про його походження. В випадку відсутності достовірної інформації про походження оніму, будуються гіпотези на основі методу аналогій, тобто використанні

аналогічного матеріалу, котрий відноситься до того ж мовного ареалу.

Зв'язки ономастичного матеріалу з лексикою певної мови або групи споріднених мов дозволяють дослідникам розподілити цей матеріал у певних хронологічних межах по мовних циклах. Взагалі, ономастичному матеріалу притаманні два види зв'язків. Перший з них – внутрішній, який відображає зв'язки онімів між собою в межах однієї мови, другий – зовнішній, котрий пов'язує окремі оніми з елементами лексики різних мов. При вивченні ономастичного матеріалу слід розрізняти органічні для даної мови власні імена, які зберігають свою “етимологічну структуру”, і неорганічні для даної мови назви, котрі за давністю використання втратили свою “етимологічну структуру”, або за походженням є іншомовними елементами і не мають відношення до основної мови.

Формування ономастичного матеріалу відбувається в умовах розвитку і трансформації мови. Це необхідно враховувати, аналізуючи назви на одній мові, створені в різні часи. Коли в конкретну мову потрапляє ономастичний матеріал з інших мов, то передача матеріалу відбувається різними способами. Це і просте запозичення назви; і асимілятивне запозичення, коли запозичена назва пристосовується до структури мови, в яку вона запозичена; перетимологічне запозичення, з перебудовою оніму на основі первісного іншомовного елемента; переклад іншомовної назви на певну мову; описова назва замість первісної іншомовної назви.

Оніми відносяться до так званих лінгвістичних джерел – пам'яток мови, котрі містять цінну інформацію з історії розвитку мови, історії етносів, в середовищі яких виникли різні мови, історії розвитку культури, науки, виробництва та ін. Лінгвістичні джерела є найдавнішою групою вербальних джерел (з лат. “verbum” – слово), в яких інформація зафіксована у словесній формі. До лінгвістичних джерел відносяться слова та словосполучення, котрі утворювалися в процесі розвитку мови, змінювалися з часом і збереглися до наших днів. Лінгвістичні джерела з'явилися відразу після появи мови. В них відображений розвиток цивілізації, історія формування окремих етносів, їх загальні та індивідуальні риси, історія взаємодії та культурних взаємовпливів народів у різні історичні епохи. Лінгвістичні джерела за часом появи є більш

давнішими ніж писемні джерела. Тому вивчення цих джерел може дати науці надзвичайно цінну інформацію, котру не зможе дати вивчення інших типів історичних джерел.

Лінгвістичні джерела поділяють на кілька груп. Вивченням деяких груп лінгвістичних джерел займаються окремі розділи історичної і філологічної ономастики. Це назви і власні імена географічних об'єктів, людей, народів, держав, космічних об'єктів, рослин, тварин, міфічних персонажів і т.п.

Вербальні джерела, зокрема лінгвістичні джерела, класифікують за мовною ознакою – за групами мов (слов'янські, германські, романські, балтійські тощо) або за окремим мовам (українська, білоруська тощо). Виявлення слів іншомовного походження в окремих мовах може виявити економічні і культурні зв'язки між окремими народами в дуже віддалені від нашого часу історичні епохи.

В середині ХХ ст. ономастика стала в Україні однією з провідних спеціальних історичних дисциплін. У Києві почала роботу Ономастична комісія АН України, яка з 1966 р. видає “Повідомлення Української ономастичної комісії”. За її ініціативою в різних містах України скликалися ономастичні конференції, видавалися наукові збірники і окремі праці з ономастики. В університетських центрах України, насамперед у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Львові, Чернівцях, Ужгороді, Одесі було створено наукові спілки дослідників ономастики. Окремі з них регулярно видають збірники наукових праць. Так, в Дніпропетровському державному університеті на кафедрі української мови з 1998 р. видається збірник “Ономастика і апелювати”. Протягом тривалого часу ґрунтовну роботу в галузі розвитку ономастики здійснюють Інститут мовознавства НАН України ім. О. Потебні, Інститут історії України НАН України.

1. *Компан О.С.* Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – № 2. – С. 60.
2. *Ташицкий В.* Место ономастики среди других гуманитарных наук // Вопросы языкознания. – 1961 – № 2. – С. 3.
3. *Карпенко Ю.* Названия звездного неба. – М., 1985.

Література

1. Ажинюк Б. Українські власні назви (антропоніми і топоніми) в англійському написанні // Мовознавство. – 1993. – № 1.
2. Белецкий А. Лексикология и теория языкознания. Ономастика: Учеб. пособие. – К., 1972.
3. Бондалетов В. Социальная лингвистика. – М., 1986.
4. Борисюк І. Історія розвитку найдавніших українських назв професій // Київська старовина. – 2000. – № 4.
5. Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
6. Введенский А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.
7. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – М., 2000.
8. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988.
9. Восточнославянская ономастика. Сб. статей. – М., 1972.
10. Восточнославянская ономастика: Исследования и материалы. – М., 1979.
11. Горбаневский М. В мире имен и названий. – М., 1983.
12. Железняк І. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
13. Железняк І. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпрянського Правобережжя. – К., 1987.
14. Железняк І. Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина. – К., 2004.
15. Историческая ономастика. – М., 1977.
16. Карпенко Ю. Вступ до мовознавства: Підручник. – К.-Одеса, 1991.
17. Карпенко Ю. Названия звездного неба. – М., 1985.
18. Карпенко Ю. Реєстр Війська Запорізького і проблеми постановки українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. – К., 1994.
19. Карпенко Ю. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв. // Мовознавство. – 1974. – № 4.
20. Компан О. Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.
21. Корепанова А. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. – К., 1969.
22. Никонов В. География фамилий. – М., 1988.
23. Никонов В. Имя и общество. – М., 1979.
24. Никонов В. Ищем имя. – М., 1988.
25. Ономастика: Збірник статей. – К., 1966.
26. Ономастика: Сборник статей. – М., 1969.
27. Ономастика и грамматика. – М., 1981.
28. Ономастика и норма. – М., 1976.
29. Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии... – М., 1993.

30. Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – Видається з 1998 р.
31. Ономастика Полісся. – К., 1999.
32. Ономастика східних слов'ян: Тези наукового семінару. – К., 1996.
33. Ономастика: Типологія і стратиграфія: Сборник статей. – М., 1988.
34. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992.
35. Ономастика художнього твору: Методичні вказівки до спецкурсу. – Чернівці, 2001.
36. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988.
37. Соболева Т., Суперанская А. Товарные знаки. – М., 1987.
38. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.
39. Справочник личных имен народов РСФСР. – М., 1989. – 4-е изд.
40. Суперанская А. Общая теория имени собственного. – М., 1973.
41. Суперанская А. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М., 1969.
42. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2.
43. Теория и методика ономастических исследований. – М., 1986.
44. Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистическое исследование. – М., 1991.

Andrii Zubco

UKRAINIAN ONOMASTIC: ACHIEFEMENTS AND PROBLEMS

The article describes the origins of onomatology, preconditions of the discipline, history of onomatology development in Ukraine, methods of the auxiliary historical discipline researches, primary sources, and lists subject reviews and onomatology bibliography in Ukraine.